

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Петро КРАЛЮК

КОЗАЦЬКА ФІЛОСОФІЯ

ФІЛОСОФСЬКА
ТА ІСТОРІОСОФСЬКА ДУМКА
УКРАЇНИ XVII-XVIII СТ.

Харків
«ФОЛІО»
2022

Походження козацтва

Виникнення українського козацтва є непростим питанням. У різних історичних працях маємо міркування, які, узгоджуючись між собою в деяких моментах, водночас різняться одне від одного. Тут варто виділити низку гіпотез¹, які можна розбити на три групи.

Перша — тюркські теорії. Передусім хозарська теорія, яка набула поширення ще в XVIII ст. і згідно з якою козаки беруть початок від давньої тюркської хозарської людності, що в ранньосередньовічний період проживала в українських степах. Є ще кілька теорій, які пов'язують виникнення козацтва з тюркськими кочівниками цього степового регіону. Зокрема, предтечами козаків вважалися чорні клобуки Поросся, черкеси з Тмуторокані (звідси ніби пішла назва міста Черкаси), зрештою татари, які були поселені за князів Володимира Ольгердовича й Вітовта на Київщині, де вони перемішалися з місцевою бродячою людністю.

Поряд з теоріями, які виводять козацтво з неслов'янської кочової людності, є друга група теорій, які, навпаки, говорять, що українське козацтво започаткувала слов'янська, фактично праукраїнська людність. Так, є теорія, згідно з якою предтечами козацтва є вічові громади Київської Русі, котрі в часи Великого князівства Литовського ніби перетворилися на військово-службові колективи. Також у давньоруському періоді вбачають джерела козацтва прихильники бродницької теорії. На їхню думку, козацтво бере свій початок від бродників — слов'янського населення, яке в часи Київської Русі мешкало у степових районах пониззя Дунаю. Згідно з іншою, так званою болохівською теорією, українську козаччину започаткували мешканці Болохівської землі (Поділля), які після татарського завоювання вийшли з-під влади місцевих руських князів й добровільно підпорядкувалися ординцям. Останнім часом набула поширення боярська теорія, відповідно до якої кістяк українського козацтва ста-

Поряд з теоріями, які виводять козацтво з неслов'янської кочової людності, є друга група теорій, які, навпаки, говорять, що українське козацтво започаткувала слов'янська, фактично праукраїнська людність.

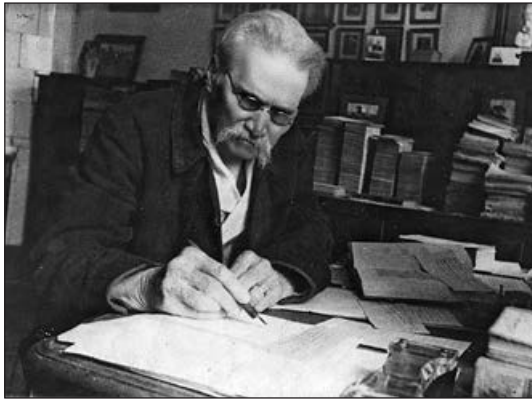
¹ Аналіз літератури, в якій подаються різні теорії походження козацтва, поданий у розвідці Любомира Винара «Огляд історичної літератури про початки української козаччини». Див.: Винар Л. Козацька Україна. — К. — Львів — Нью-Йорк — Париж, 2003. — С. 466—497. Див. також: Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. - К.; Запоріжжя, 1997; Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000.

новили нащадки колишніх давньоруських бояр, що не змогли отримати статус шляхтичів.

Маємо також низку соціальних теорій походження козацтва. Найпоширенішою є так звана утікацька теорія, згідно з якою козацтво виникло внаслідок загострення соціальної конфронтації, котра змушувала залежне від феодалів-експлуататорів селянство втікати на «неосвоєні» землі. Ще одна соціальна теорія, уходницька, виходить з того, що Дніпровський Низ був привабливим для риболовецьких та мисливських промислів. Як наслідок, тут формувалися промислові ватаги, які й поклали початок козацтву. Існує також сторожова теорія, згідно з якою козацтво виникло з військових сторожових загонів, котрі за часів Великого князівства Литовського, особливо в часи правління князя Вітовта, спеціально створювалися владою на землях пограниччя для оборони від татарських набігів.

Звісно, поділ на теорії походження козащини має дещо умовний характер. Часто дослідники комбінували ці теорії, поєднуючи їх.

Тепер поглянемо, як питання походження українського козацтва трактувалося представниками провідних напрямків української історіографії. Знаний український історик козащини, її апологет Дмитро Яворницький, котрий відверто зізнавався про вплив на нього міфологем Гоголівського «Тараса Бульби»¹, вважав, що «початки козацтва слід шукати не в Європі, а в Азії»². Він, зокрема, писав: «...спочатку на півдні Росії з'явилися татарські козаки, за татарськими — козаки українські або південноруські, часто слов'янської народності. Спочатку українські козаки були не більше, як прикордонною сто-

Дмитро Яворницький

рожею, що перебувала під головним віданням воевод і другорядним — старост литовсько-руських прикордонних замків і міст»³. Яворницький також вказував, що слово «козак» тюркського походження і що воно означало «людину неосілу, рухливу, завжди готову до війни, схильну до розбою, грабунку, завоювання». На думку цього дослідника, слово «козак» складається з двох тюркських слів «кай» (легко) і «сак» (в'юк), тобто легков'ючний⁴.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У трьох томах / Пер. з рос. І. Сварника. — Львів, 1990. — Т. I. — С. 11.

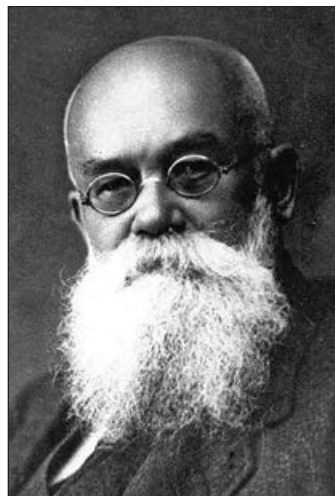
² Його ж. Історія запорізьких козаків: У трьох томах / Пер. з рос. І. Сварника. — Львів, 1991. — Т. II. — С. 6.

³ Там само. — С. 11.

⁴ Там само. — С. 6—7.

Яворницький все-таки був схильний розділяти тюркських і слов'янських козаків. Останні, на його думку, це сторожа на межі зі степовими районами України, Диким полем. Поповнювали цю сторожу люди, яким було некомфортно на землях Польського королівства, Великого князівства Литовського, інших держав, де відбувалося посилення феодального гніту, виникали земельні проблеми тощо.¹ Фактично Яворницький на перший план у виникненні козацтва ставив причини соціально-економічного характеру. Подібні думки поділяли й інші представники української народницької історіографії, зокрема Михайло Грушевський.

Він вважав, що «мусимо вирізнити козащину, як побутове явище і як певну організовану суспільну верству, правно-суспільний інститут; з другого боку розрізнити козащину, як явище і її термін, з яким вона спеціалізується і кристалізується»². На його думку, козащина як побутове явище виявила себе

Михайло Грушевський

Українські етнічні землі за Михайлом Грушевським

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких.... — С. 12—13.

² Грушевський М. Історія України-Руси: У одинадцяти томах, дванадцяти книгах. — К., 1995. — Т. VII. — С. 74.

Титульна сторінка видання 1913 року

обмеженням національних прав українського народу. Наступ феодалів на селянство викликав хвилю антифеодальної боротьби, найпоширенішою формою якої стали втечі селян.

Втечі набули характеру переселення, особливо з Галичини, Західного Поділля і Волині, де раніше почало розвиватися фільваркове господарство, у мало залюднені, а то й пустинні східні та південно-східні околиці Поділля і Київщини. Втечі зростали з кожним десятиріччям і протягом XVI ст. набрали вже загрозливих для панства масштабів...

На нових місцях втікачі називали себе козаками — вільними людьми»².

Тож українське козацтво було «демократичним», складалося майже суцільно з простолюду, і, звісно, мало «антифеодальну налаштованість». Саме це й визначало характер козацьких повстань. Водночас ігнорувався той факт, що серед

ще в часи Київської Русі, але як певна суспільна верства з'являється лише на рубежі XVI—XVII ст. Навіть у першій половині XVI ст. вона ще не представляла «з себе ніякої помітної кількості небудь організованої верстви»¹.

Щодо радянської історіографії, то в ній виникнення козацтва трактувалося в широкому контексті антифеодальної боротьби «народних мас». Мовляв, простолюди, передусім селяни, зазнаючи важкого феодального гніту, втікали зі своїх насліджених місць на «вільні землі», якими в XVI—XVII ст. були степи України. Наприклад, у восьмитомній «Історії Української РСР», яку можна вважати вершиною радянської історіографії з питань історії України, про це говорить так:

«Нові явища в соціально-економічному житті України, передусім зародження і розвиток фільваркової системи, мали серйозні наслідки; дедалі більше посилювався феодально-кріпосницький гніт, доповнений

¹ Грушевський М. Історія України-Руси... — С. 82.

² Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах. — К., 1979. — Т. I, кн. друга. — С. 116.

козаків було чимало шляхтичів і навіть вихідців із князівських родин¹. Правда, радянська історіографія, ніби використовуючи надбання марксистської теорії, звертала увагу на соціальне розшарування серед українського козацтва. Мовляв, козаки розділялися на заможних і на бідноту.

Щодо нинішньої української історіографії, то вона схильна до «синтетичного підходу», намагаючись комбінувати деякі із вищенаведених теорій. Знана дослідниця історії України ранньомодерного періоду Наталя Яковенко трактує походження козацтва так:

Наталя Яковенко

«Принциповим розходженням у спорах істориків було те, чи розцінювати козацтво як органічне явище, що виросло з надр руського життя, чи визнати за факт привнесений, відгомін тюркських інститутів. ...у такому протиставленні немає сенсу хоча б тому, що жива історія — це не розграфлена шахівниця, і в житті будь-якого народу навряд чи знайдете явище, яке б виникло саме з себе, не облутуючись масою подекуди непрямих і важко вловлюваних сторонніх впливів. То ж і в проблемі генези козаччини доцільно вичленовувати баланс свого з чужим, бо саме в такому сплаві зароджувалася козацька стихія, котрій з часом судилося визначити оновлене національне обличчя України-Русі, таке відмінне від старого візантійського лику Русі Київської.

Строго кажучи, тюркське й українське козакування — це речі різної генетичної природи, об'єднані лише наявністю спільного полігону — *Поля*. Козаків-татар породжував розпад родоплемінних відносин, з яких виламувалися свавільні одиниці. Натомість перші козаки-християни, котрі здаються ніби дзеркальним відбитком своїх татарських колег, були ранніми носіями розвинутого індивідуалізму, протиставленого державі та її контролю. Окрім того, збройно-сторожова і розбійницька функції у слов'янському козакуванні від початків ішли в парі з промислово-господарською діяльністю на степових уходах, а невдовзі — і з піонерським землеробством. Останнє, цілком чуже козовому тюркському світові, проклало шлях просуванню осілого способу життя в степи, здійснюючись на власну руку і з власної ініціативи і не тільки не по-

Козаків-татар породжував розпад родоплемінних відносин, з яких виламувалися свавільні одиниці. Натомість перші козаки-християни, котрі здаються ніби дзеркальним відбитком своїх татарських колег, були ранніми носіями розвинутого індивідуалізму, протиставленого державі та її контролю.

¹ На те, що серед козаків було чимало вихідців із аристократичних родин, спеціально звертала увагу в різноманітній козацькій апологетичній літературі XVI-XVII ст., про що йтиметься далі.

требуючи підтримки офіційних влад, але навпаки — уникаючи державного нагляду»¹.

Далі Яковенко акцентує на тому, що козаки мали предтеч — «напіввоєнізовану-напівпромислову слов'янську людність XII—XIII ст., згадувану в літописах під назвами *бродників* і *берладників*, яка мешкала в пониззях Дунаю і Дністра в найтіснішому сусідстві з половцями, не підпорядковуючись безпосередньо княжій владі»².

Якщо виходити з цих міркувань, то українське козацтво у своїй основі явище автохтонно-слов'янське: бере початок від бродників-берладників (за бажання ці предтечі можна замінити нащадками давньоруських бояр, як це, на-

З точки зору дослідниці, тюркське й українське козацтва — явища соціально різнотипні.

приклад, маємо в «Історії українського козацтва»³). З точки зору дослідниці, тюркське й українське козацтва — явища соціально різнотипні. Останнє правомірно навіть розглядати як «прогре-

сивне», адже воно було носієм осілого способу життя в степовій зоні, розвивало промисли й землеробство і поставало як «ранній носій розвинутого індивідуалізму». Так і хочеться провести паралелі з індивідуалізмом ренесансного типу!

Щоправда, Яковенко після таких міркувань дає «задній хід». Наводить низку прикладів, які свідчать, що і в побуті, і в культурі, і у сфері військовій українські козаки взяли чимало від татар. Навіть «прізвища доброї чверті українців спираються на тюркську мовну основу». І що канонічним в українців «вважається цілком неслов'янський тип краси, а класика української фольклорної культури — дума — є яскравим породженням азійської моделі мелосу». Дослідниця для розгляду питання походження козаччини вдається до художньо-літературних образів. Пише про «гігантський маятник, де певна критична маса в сусідстві двох етносів — руського й татарського — переміщується то на користь однієї, то на користь другої сторони». Або ось ще один пасаж у такому самому стилі: «Нічії люди на нічійй землі — ось головна суть дітей *Поля*, які взаємно перемішують одяг і тип їжі, збройні навички і спосіб мислення»⁴.

Щоправда, Яковенко не є істориком козаччини. Вона переважно вивчає історію шляхти в ранньомодерний період. Але їй, людині, що добре орієнтується в цій епосі, але займається дещо іншими питаннями, ніж козацтво, «збоку видніше». Зрештою, не можна сказати, що «професійні» історики української козаччини запропонували щось принципово інше, ніж комбінацію вищезгаданих теорій, як це й робить Яковенко. «Новизна» тут може бути хіба що в структурі цього комбінування, акцентуації на тих чи тих моментах.

¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 111.

² Там само.

³ Історія українського козацтва. — К., 2011. — Т. 1. — С. 69.

⁴ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 112.

Проте коли неупереджено розглядаєш відносно недавню та сучасну українську козацьку історіографію, впадає в очі один момент, який радше є наслідком культурних впливів, традиційного світосприйняття, аніж наукового аналізу. Наприклад, у Яворницького, Яковенко та й багатьох інших авторів є розуміння того, що в процесі становлення козащини важливим чинником був тюркський. Понад те, історичні факти свідчать: саме цей чинник був початковим. І водночас є намагання дистанціюватися від цього чинника, по можливості його проігнорувати, довести, ніби українське козацтво мало автохтонне слов'янське коріння. У Яворницького ця дилема вирішується відносно просто: мовляв, козаки-тюрки — це одне, а козаки-слов'яни щось інше; спільне між ними переважно стосується формальних речей. У Яковенко — це вже «драма». З одного боку, бажання довести слов'янськість козацтва. З другого — розуміння того, що в козацтві занадто багато тюркського. Здається, найлегше вирішувала цю дилему радянська історіографія. Для неї козаки — це українські селяни, які втікали від феодальної експлуатації. До чого тут тюрки?

Таке неприйняття, ігнорування тюркського чинника в козацькому генезисі є зрозумілим. Адже, в силу певних історичних обставин, українці в ранньомодерний та модерний періоди сприймали тюркський світ як чужий і ворожий. Тому їм психологічно важко (навіть нині) поєднати це «чуже» зі своїм «рідним» козацтвом.

Натомість у закордонній історіографії є роботи, які говорять про особливу роль тюрків у становленні українського козацтва. До них належить фундаментальна праця німецького дослідника Гюнтера Штьокля «Виникнення козащини»¹. Формування українського козацтва цей автор розглядає у зв'язку з діяльністю іноетнічних козацьких утворень, зокрема татарських козаків, що перебували на московській та литовській службі. Ці козаки, вважає Штьокль, зазнавши «слов'янізації», відіграли помітну роль у становленні російських та українських козацьких спільнот.

Ведучи мову про походження козацтва, українського зокрема, потрібно з'ясувати, що ми розуміємо під цим поняттям. Не все тут просто й однозначно. По-перше, під козацтвом розумілися феномени, які, за певної схожості, різнилися між собою. Можна, наприклад, говорити про мусульманське й християнське козацтво. Своєю чергою, християнське козацтво поділялося на українське, донське, волзьке, яїцьке тощо. Спостерігався поділ і серед самих козацьких спільнот — реєстрове, нереєстрове козацтво тощо. По-друге, існуючи протягом тривалого часу, козацькі спільноти зазнавали змін. Відповідно,

Ведучи мову про походження козацтва, українського зокрема, потрібно з'ясувати, що ми розуміємо під цим поняттям.

¹ Stokl G. Die Entstehung des Kosakentums. — München, 1953.

термін «козак» наповнювався новим змістом. Так, український козак середини XVIII ст. — це не те саме, що український козак кінця XVI — початку XVII ст.

Спробуємо дати своє визначення українського козацтва. Отже, це — соціально-професійна й етнокультурна спільнота людей, яка сформувалася в XVI ст. на «нічийній» степовій території України між християнськими державами (Великим князівством Литовським, Королівством Польським) з одного боку, та державами мусульманськими (Кримським ханством, Оттоманською Портою), з другого, й реально проіснувала до кінця XVIII ст., власне, до часів завоювання цих територій, а також Північного Причорномор'я Російською імперією. Основним із головних занять представників цієї спільноти було «військове ремесло», поєднане з сільським господарством та промислами. У плані соціальному козацтво намагалося перетворитися в окремих стан, близький до шляхти чи дворянства. Щодо етнічної та культурної ідентифікації, його представники трактували себе як православних і навіть як продовжувачів традицій Русі.

Українське козацтво, як і інші християнські козацькі спільноти, можна вважати «дітищем пограниччя», радше — «міжкордоння». Зі зникненням такого «міжкордоння» наприкінці XVIII ст. на українських теренах місцеве козацтво стало непотрібним. Відбулося його нищення за активного втручання російської імперської влади. Козацька верхівка трансформувалася в російське дворянство, а козацькі низи в основній масі були перетворені в селянство. І хоча зберігалися певні релікти українського козацтва (задунайське, кубанське, новоросійське тощо), вони стали явищами радше маргінальними, які не відігравали помітної

Сходячи з історичної арени, українське козацтво проспівало свою лебедину пісню — освічені нащадки козацької старшини дали імпульс для творення українського національного міфу.

ролі в українському націогенезі. Вони фактично опинилися поза межами цього процесу. Однак, сходячи з історичної арени, українське козацтво проспівало свою лебедину пісню — освічені нащадки козацької старшини дали імпульс для творення українського національного міфу. Це, певно, й був най-

більший внесок козацтва в становлення модерної української нації. Саме завдяки цьому внеску українська нація отримала «козацьке обличчя».

Зміст

Феномен української козаччини

Походження козацтва	5
Козацтво як соціальне явище	13
Перетворення козацтва на військово-політичну силу	23
Козацький міф Мартина Пашковського	28
Козаки Боплана	33
Київ як осередок козацького філософствування	38
Активізація релігійно-культурної діяльності Києво-Печерського монастиря	40
Релігійно-філософські погляди Захарії Копистенського	47
Діяльність Київського братства. Іов Борецький	52
(Не)козацький Касіян Сакович	62
Релігійно-філософські погляди Мелетія Смотрицького	73
Православні консерватори	83
Діяння та погляди Петра Могили	97
Мислителі «могилянського кола»	108

Ранньомодерний дискурс козацький: бажане й дійсне

Роки, що змінили Україну	115
Мовчання пастирів	137
Безсторонні літописці	141

Міфи від Павла Халебського	152
Літопис Самовидця: без апологетики	158
Козацький літопис Григорія Грабянки	172
Козацький апологет Самійло Величко.....	199
Козацьке слово поетичне	206
Козацький фольклор	229

Побутописці й моралізатори

«Життєва філософія» Климентія Зіновіїва	243
Поетичний трактат Семена Климовського «Про правосуддя начальників...»	250
Образ світу в поезії Данила Братковського	255

Філософська думка Києво-Могилянської академії

Специфіка філософської думки в Києво-Могилянській академії	263
Філософські погляди Інокентія Гізеля	274
Йоасаф Кроковський та його філософські курси	280
Філософські погляди Стефана Яворського	282
Феофан Прокопович як філософ	291
Філософські погляди Мануйла Козачинського	305
Філософські курси Стефана Калиновського	309
Філософська спадщина Сильвестра Кулябки	312
Картезіанство в Києво-Могилянській академії. Григорій Щербацький.....	315
Філософські погляди Георгія Кониського	318
Просвітництво та Києво-Могилянська академія	325

Філософська думка в Чернігівському культурному осередку

Формування Чернігівського культурного осередку та його особливості	331
«Популярна філософія» Лазаря Барановича	335
Філософські ідеї в творчості Іоанікія Галятівського	343
Релігійно-філософські ідеї у творах Дмитра Туптала	348
Адам Зернікау і його трактат «Про сходження Святого Духа від єдиного Отця»	352
Філософські медитації Іоанна Максимовича	355

Філософія Григорія Сковороди

Суспільно-культурний контекст філософії Григорія Сковороди	365
Особливості творчості	371
Філософські рефлексії в художніх творах	373
Онтологія. Вчення про двонатурність світу	379
Особливості трактування Сковородою проблеми пізнання	384
Антропологія та теорія сродної праці	389
Післямова	394